

tanaiban, sem az analitikus pszichológiában nem kap helyet: olyan biológiai-fiziológiai jelenségekről van szó, amelyek minden élő dologban jelen vannak” (Reich 1935, 5–6. old.). Ugyanakkor a reichi orgonómia a természettudományos megismerést fetiszáló vulgáris „dialektikus materializmus” és a naturalisztikus módon eltorzított freudi ösztöntan párosításának köszönheti létét.⁶⁷ Reich életművének tragédiája, hogy – minden keserű tapasztalata és kiábrándulása ellenére – végső soron foglya maradt azoknak a korai freudomarxista illúzióknak és megoldási kísérleteknek, amelyek a pszichoanalízis és a szocialista gondolat összekapcsolásából az emberi személyiség és az életformák radikális megújulását remélték.

IV KITEKINTÉS: PSZICHOANALÍZIS ÉS SZOCIÁLPSZICHOLÓGIA

Könyvünk I. részében áttekintettük a klasszikus pszichoanalízisnek mint *egyéni terápiának egy társadalmi szintű* alkalmazás lehetőségeihez való viszonyát. Ennek során arra a következtetésre jutottunk, hogy a pszichoanalízis – az interszjektív viszony természetében gyökerező metodológiája és metapszichológiájának társadalomelméleti implikációi ellenére – „ortodox” formájában egyértelműen *kizárta* saját szociálpszichológiai kiterjesztését; kizárta már csak azért is, mert ez a kiterjesztés – ha az adott viszonyok között egyáltalán mód nyílott volna rá – azt jelentette volna, hogy emberképének racionalista humanizmusát, az egyéni autonómia terápiái eszményét feladva, óhatatlanul a társadalmi zártságokkal s végső soron a fennálló uralmi viszonyokkal kellett volna azonosulnia. Ezzel magyarázható, hogy a freudi pszichoanalízis egész fejlődését végigkíséri egy sajátos feszültség Freud mélyen társadalomkritikai felismerései és az orvosi praxis hagyományos modellje szerint alakuló egyéni terápia szükségképpen izolált, szűk, korlátozott lehetőségei között. Arra a megállapításra jutottunk, hogy éppen a feszültség feloldására születtek Freud azon *antropológiai konstrukciói*, amelyek – a közvetlen aktualizálásokra irányuló nyomásoknak ellenállva – egyrészt valóban megvédték a pszichoanalízis rendszerének autonómiáját, másrészt viszont maguk is újabb és újabb társadalmi, sőt politikai aktualizálásokra adtak lehetőséget.

Ezeket az aktualizálási lehetőségeket aknázták ki többek között a „terápiái mindenhatóság” prófétái, akik többnyire maguk is Freud legbelső köréből kerültek ki. A „terápiái mindenhatóságba” vetett hit azonban a pszichoanalízis egyre mélyülő válsága során maga is két pólusra hasadt. Az egyik póluson azok a „próféták” jelentek meg, akik azt hirdették, hogy a társadalom betegségeinek gyógyítása az egyén lelki betegségeinek gyógyításán kell hogy alapuljon, s hogy az egyéneken végzett terápia eredményeinek összegeződéseként minden további nélkül megvalósulhat a racionális és egyszersmind „boldog” társadalom (Adler és a neofreudisták); a másik póluson pedig azok a „próféták” léptek fel, akik azt hangoztatták, hogy a „terápia diadalának” előfeltétele a társadalom teljes, radikális megváltoztatása, vagyis a *társadalmi forradalom*, amelynek győzelme egyszersmind meg is szünteti a lelki betegségek okait, tehát végső soron maga a terápia – és egyáltalán, mindenféle pszichológia – elveszíti létjogosultságát.

Ez utóbbi próféciaát vallotta magáénak a „freudomarxizmus”. Könyvünk II. részében a különféle freudomarxista konstrukciókat elemezve láttuk, hogy ezek – a korabeli munkásmozgalom meghasonlásaiban osztozva – miként értelmeződtek át az „új embertípust” hirdető, nagy lélegzetű messianizmusból ezt az „új embertípust” máris megvalósultnak tétélező s így az adott uralmi viszonyokat a pszichológia síkján *legitimáló*, kisszerű ideológiává. Kimutattuk azt is, hogy éppen ebben a többé-kevésbé latens átértelme-

ződési folyamatban született meg a „freudizmus” máig kísértő ideológiai fantomja – ezzel párhuzamosan pedig Wilhelm Reich szexuálökonómiaja és szexuálpolitikája, majd tömegpszichológiája és végül kozmológiája, amely a „freudomarxizmus” egész problematikáját az ember lelki struktúráját öröktől fogva pusztító „emocionális pestis” és az emberi organizmust végérvényesen felszabadító szexuális forradalom kettősségének kozmikus mítoszává értelmezte át.

A marxizmus és freudizmus összekapcsolását az az elképzelés motiválta, hogy a két gondolatrendszer, egymást kiegészítve, egymás hiányosságait korrigálhatja, netán meghaladhatja: a Marxszal beoltott pszichoanalízis valódi *szociálpszichológia* lesz, a Freud nevével és nevében humanizált marxizmus pedig képessé válik arra, hogy az emberi személyiség tényleges problémáira reflektálva felszámolja önnön „biopszichológiai szakadékát”. A megvalósult „freudomarxista” szintéziskísérletek azonban, mint láttuk, arról tanúskodnak, hogy éppen ez a kettős meghaladás nem sikerült, és nem is sikerülhetett: individualizmus és kollektívizmus, egyéni pszichológia, romantikus messianizmus és természettudományos, „mérnöki” pragmatizmus, antropológia és propaganda, a terápia mindenhatósága vetett hiten alapuló optimizmus és az emberi karakterstruktúra eredendő romlottságát tételező kozmikus pesszimizmus pólusainak „freudomarxista” összezárkóztatása csupán nyilvánvalóvá tette, kibontotta és számos vonatkozásban *ad absurdum* vitte mind a pszichoanalízis, mind pedig a korabeli marxizmus belső ellentmondásait, meghasonlásait, rövidre zárásait.

A *fasiszmus tömegpszichológiájának* megjelenésével, szerzőjének a kommunista pártból, illetve a pszichoanalitikus mozgalomból való kirekesztésével, Reich orgonómiai fordulatával lezárult, utóregzéseiben pedig a perifériára szorult¹ az úgynevezett „freudomarxizmus”-vita, amely a *természettudományként* felfogott pszichoanalízis és a dialektikus materializmus özszeegyeztethetősége, kombinációs lehetőségei körül folyt. A vita egyes mozzanatait, problémafelvetései azonban – módosításokkal és átértelmezésekkel – tovább éltek a *frankfurti iskola* tevékenységében, ezen belül elsősorban Erich Fromm, Max Horkheimer, Theodor Adorno ide vonatkozó, a harmincas évek elejétől az ötvenes évekig terjedő munkásságában. Ami az általuk kidolgozott kritikai elméletnek a pszichoanalízishez való viszonyát illeti, az alaprtegeket tekintve a „frankfurtiak” szinte változatlanul vették át a „freudomarxista” és főként „reichiánus” kérdésfelvetést. „A kritikai elmélet – írja Martin Jay a frankfurti iskola történetét tárgyaló munkájában – részint annak reakciójaképpen jött létre, hogy a hagyományos marxizmus képtelen volt megmagyarázni, miért nem hajlandó a proletariátus saját történelmi küldetését beteljesíteni” (Jay 1973, 116. old.). A „frankfurtiak” maguk is a pszichoanalízisben vélték megtalálni azt a ma-

gyarázatot, amely az „ideológiai felépítmény” és a „társadalmi-gazdasági alap” közötti „hiányzó láncszemről” számot tudna adni.² Ugyanakkor a kritikai elmélet teoretikusai radikálisan szakítani igyekeztek a meglévő „freudomarxista” szintéziskísérletek explicit vagy implicit dogmatizmusával, amely mindenekeleltt abból fakadt, hogy a „freudomarxisták” – Reichet is beleértve – változatlan formában vették át a korszak egyre inkább „áltudományos legitimációs dogmává” váló marxizmusát, és ezt zárkóztatták össze a többnyire ugyancsak dogmaként kezelt „freudizmussal”. A frankfurtiak fő célja a marxizmus *elméleti rekonstrukciója* volt, olyan marxista történetfilozófia kidolgozása, amely – szemben Lukács, Gramsci és más teoretikusok azon törekvéseivel, hogy a kelet-európai viszonyokat kérjék számon a nyugati fejlődésen – adekvát módon tudna számot adni a „felvilágosodás dialektikájáról”, a technokratikus vagy instrumentális ész uralmát megvalósító polgári társadalom sajátosságairól.³

A pszichoanalízis funkciója ebben a teoretikus rekonstrukcióban több mint egyszerű felületi korrekció – „lyukak betömése”, „szakadékok áthidalása”. A freudi elmélet a történetfilozófiai rendszer egyik alapkövévé vált, olyan kiindulóponttá, amely képes volna megmagyarázni a gazdasági uralmat fenntartó és folytonosan újratermelő társadalmi repressziókat az *egyén* szintjén történő reprodukcióját – az *autoritásviszonyok* internalizálását. Sajátos módon éppen a pszichoanalízisnek a történetfilozófiába való integrálását célzó elméleti törekvések vezették a frankfurti iskola gondolkodóit ahhoz, hogy a szociálpszichológiát hívják segítségül, s hogy *empirikus* módszereket is igénybe vegyenek elméleti elgondolásaik illusztrálása és igazolása céljából. A továbbiakban a frankfurti iskola szociálpszichológiai törekvéseinek két reprezentatív megnyilvánulásáról – Erich Fromm „analitikus szociálpszichológiájáról” és az úgynevezett „Berkeley-study”-ról (Adornónak és a munkatársainak a tekintélyelvűség személyiség- és társadalom-lélektanára vonatkozó kutatásairól) nyújtunk vázlatos áttekintést.

ERICH FROMM ANALITIKUS SZOCIÁLPSZICHOLÓGIÁJA

Erich Fromm (1900–1980) életműve sok tekintetben párhuzamos Wilhelm Reichével. Munkásságának első szakaszában (a húszas és a harmincas években) ő is a pszichoanalízis és a marxizmus összeegyeztetésén fáradozott; eredeti elgondolásait többszörösen átértelmezve, de az alapvető kiindulópontokat mindvégig megtartva ő is egy sajátos életfilozófia, egy „vallás nélküli hitként” definiált profetikus messianizmus hirdetéséig jutott el. Fromm neve elsősorban a neofreudista irányzatokkal és a humanista pszichológiával kapcsolódott össze⁴ életpályája második szakaszának olyan nagy hatású művei révén, mint az *Escape from Freedom* (Menekülés a szabadságtól); a *The Sane Society* (Az egészséges társadalom); a *Man for Himself* (Az önmagáért való ember) vagy a magyar fordításban is hozzáférhető népszerű könyv. *A szeretet művészete* (Fromm 1984).

Ugyancsak Fromm volt az, aki az ötvenes években az ifjú Marx humanisztikus emberfogalmának egyik újrafelfedezőjeként és az 1844-es *Gazdasági-filozófiai kéziratok* értelmezőjeként lépett fel Amerikában.⁵ A második szakasz műveinek csillogása, profetikus hangvétele némiképp háttérbe szorította a húszas és harmincas években írott műveit, holott ezek a művek mind a pszichoanalízis és a marxizmus viszonyának történelmi alakulása, mind pedig Fromm későbbi műveinek megértése szempontjából is alapvető jelentőségűek.

E könyvben nincs módunk részletesen foglalkozni Fromm életművének egészével: az 1941-es fordulópont (a *Menekülés a szabadságtól* megjelenése) utáni műveire utalásszerűen hivatkozunk. Fromm-elemzésünket ezúttal a korai írásainak – elsősorban a freudomarxista elgondolásokból kiinduló empirikus szociálpszichológiai vizsgálódásának, a német munkásosztály karakterológiai és ideológiai arculatát feltárni szándékozó tanulmányának (Fromm 1983) – gondolati háttere és mondanivalója köré csoportosítjuk.

Korábban (e könyv III. részében) foglalkoztunk már – a pszichoanalízisről folyó „kommunista vita” ismertetése során Fromm egyik, eredetileg 1932-ben megjelent tanulmányával, amelyben az „analitikus szociálpszichológia” feladatairól és módszereiről fejtette ki elgondolásait (Fromm 1970a).

Ebben az írásában elveti Reich ortodoxiáját, amely a pszichoanalízis illetékességi köréből kizárta a társadalmi jelenségek vizsgálatát (mivelhogya azt a marxista szociológia – úgymond – teljes mértékben kimeríti). Fromm szerint a pszichoanalízisnek *eleve* a „szocializált egyénnel” van dolga, s így következőképpen a pszichológia és szociológia merev szembeállítására értelmét veszíti. Ellentétben Reichel, aki a pszichoanalízisben a *dialektikus materializmus* „segédtudományát” vélte felfedezni, Fromm úgy látta, hogy éppen a *történelmi materializmus* volna az, amelynek keretei között a freudi és a marxi elmélet kombinációja megvalósítható. Korábban rámutattunk arra is, hogy a frommi kérdésfeltevés – polemikus mozzanatait ellenére –, alaprétéget tekintve, párhuzamos a Reichével: mindkettőjük érdeklődésének középpontja ama bizonyos „hiányzó láncszem”, a gazdasági-társadalmi alap és az ideológiai felépítmény közötti „közvetítés” mechanizmusa – mindketten úgy vélték, hogy a pszichoanalízis volna az a tudomány, amely megmagyarázná, hogy az „emberek fejében” levő ideológia miért *nem* tükrözi adekvátan a gazdasági-társadalmi szféra objektív állapotát. Egy évvel korábban, *Pszichoanalízis és politika* című tanulmányában így írt Fromm: „Minden társadalmi formának megvan a maga nem csupán gazdasági és politikai, hanem meghatározott libidinózus struktúrája is, és egyedül a pszichoanalízis képes arra, hogy a gazdasági előfeltételek alapján elvárható fejlődési iránytól való eltéréseket teljes mértékben megmagyarázza” (Fromm 1980, 154. old.).

A „társadalom libidinózus struktúrája” Fromm szerint a biológailag adott, de rendkívüli mértékben plasztikus ösztönapparátusnak a gazdasági-társadalmi feltételekhez való aktív és passzív alkalmazkodása során jön létre; a *család* az a közeg, amelyben e feltételek döntő módon érvényesítik hatásukat a felnövekvő egyén lelki struktúrájára. Egy társadalom specifikus libidinózus struktúrájának lényege Fromm szerint az adott társadalomra jellemző *karaktervonásokban* fejeződik ki. *A pszichoanalitikus karakterológia és annak jelentősége a szociálpszichológia számára* című tanulmányában – amely ugyancsak 1932-ben jelent meg először a *Zeitschrift für Sozialforschungban* (Fromm 1970b), az analitikus szociálpszichológia feladatáról és módszeréről szóló dolgozat gondolatmenetének folytatásaként – azt hangsúlyozza Fromm, hogy ez a „karakterológia, feltárva a karaktervonások libidinózus alapjait, hozzájárulhat dinamikus funkcióiknak mint társadalmi termelőerőknek a megmagyarázásához. Másfelől, kiindulópontjául szolgálhat egy olyan szociálpszichológiának is, amely képes lesz megmutatni, hogy egy társadalom tagjainak többségére jellemző karaktervonásokat miként kondicionálja e társadalom sajátos természete” (Fromm 1970b, 148. old.). Fromm pszichoanalitikus karakterológiája, Reich idevágó elgondolásaihoz hasonlóan, a klasszikus freudi

Propriety of the Erich Fromm Document Center. For personal use only. Citation or publication of material prohibited without express written permission of the copyright holder.
Eigentum des Erich Fromm Dokumentationszentrums. Nutzung nur für persönliche Zwecke.
Veröffentlichungen – auch von Teilen – bedürfen der schriftlichen Erlaubnis des Rechteinhabers.

elképzelésből indul ki: a karakter nem egyéb, mint *reakcióképződés* a kisgyermek kori (pregenitális) libidokészletésekre.⁶ Abraham és Jones munkái alapján Fromm részletesen foglalkozik a három alapvető karaktertípussal: az *orális*, az *anális* és a *genitális* jellem kialakulásával, majd arra a következtetésre jut, hogy a genitális jellem az, amely a leginkább mentes a lelki torzulásoktól. Ugyanakkor a genitális karakter felmagasztalásában nem jut oly messzire, mint Wilhelm Reich. „Bármennyire egyszerű is leírni a genitális nemiség szexuális célját – hangsúlyozza Fromm –, nehéz bármit is mondani a genitális karaktervonások specifikumáról. Kétségtelenül igaz, hogy a genitális szexualitáshoz tartozó tárgykapcsolatokat a baráti nyitottság, valamint az ambivalencia viszonylagos hiánya jellemzi. De nem felelkezhetünk meg arról, hogy a fiziológiailag normális nemű aktus nem szükségképpen feltételezi a szerelem megfelelő pszichikus attitűdjét. Pszichológiai szempontból nézve az aktusban narcisztikus vagy szadisztikus vonások juthatnak túlsúlyra” (Fromm 1970b, 147. old.). Idézett tanulmányának második részében azt a kérdést veti fel, hogy mely karaktervonások felelnek meg leginkább a „kapitalizmus szellemének”. A „burzsoá-kapitalista szellem” Fromm szerint az *anális* karaktervonásoknak kedvez; tartalmilag pedig a következő vonások különböztethetők meg a „burzsoá jellemben”: 1. az élvezet (különösképpen a szexuális élvezet) mint öncél korlátozása; 2. a szeretet megvonása, a gyűjtés, a birtoklás, a megtakarítás öncéllá emelése; 3. a kötelességteljesítés, mint legfőbb érték tisztelete; 4. a rendszeret hangsúlyozása és az embertársak iránti együttérzés megtagadása (Fromm 1970b, 154–155. old.). E karaktervonások Fromm szerint főként a múlt századi, szabadversenyos kapitalizmus független vállalkozói típusára voltak jellemzőek, azokra a tőkésekre, akik tulajdonosai, egyúttal menedzserei is voltak saját vállalatuknak. A monopolkapitalizmus korszakában azonban ezek a karaktervonások a tőkés osztály tagjai között kiveszőfélben vannak, diszfunkcionálissá váltak, mivel az új típusú kapitalistákat inkább csak akadályozták dinamizmusukban. Van azonban egy olyan társadalmi réteg – fejtegeti Fromm –, amelyben a hagyományos burzsoá jellemvonások fennmaradtak; ez a „középosztály alsó rétege” vagyis a kispolgárság. A „fejlett kapitalista országokban” – mint például Németországban – ez a réteg semmiféle gazdasági és politikai hatalommal nem rendelkezik, mégis tagjaik közül kerülnek ki azok, akik leginkább megőrizték a hagyományos burzsoá karaktervonásokat. Bár kisebb mértékben, de ugyanezek a karaktervonások a *proletariátus* körében is fellelhetők. A megválaszolásra váró kérdés pedig éppen az, hogy a proletariátus és a kispolgárság, noha egyáltalán nem rendelkezik tőkével, „miért tanúsít burzsoá-anális jellemvonásokat és ennek megfelelő ideológiákat” (uo., 157. old.).

Fromm válaszkísérlete e tekintetben is párhuzamos Reichével: úgy

véli, hogy a család, illetve a családban folyó tekintélyelvű nevelés az, amely ezeket a jellemvonásokat nemzedékről nemzedékre átörökíti. Míg azonban Reich elsősorban *politikai* következtetéseket vont le elgondolásából, és a SEXPOL-mozgalomban az elkispolgárisodással azonosított fasizálódás egyik ellenszerét vélte megtalálni. Fromm „akadémikusabb” utat választott: ugyanebben az időszakban – a weimari koztársaság utolsó éveiben – konkrét, empirikus vizsgálódások segítségével kísérlete meg hipotézisének igazolását.

A szociálpszichológiai vizsgálat – amelynek adatfelvételei 1929-ben kezdődtek, és 1931 végén fejeződtek be. Hilde Weiss közreműködésével – a frankfurti iskola első nagy empirikus vállalkozását képezi. A kutatás kérdésselvetéséről és eredményéről szóló beszámoló néhány részlete megjelent az Institut für Sozialforschung reprezentatív kötetében, a *Tanulmányok a tekintélyről és a családról* című tanulmánykötetben (Horkheimer [szerk.] 1936)⁷; a beszámoló egésze azonban csaknem fél századdal később látott napvilágot, *Munkások és alkalmazottak a Harmadik Birodalom előestéjén* címmel (Fromm 1983)⁸. Fromm újra felfedezett szociálpszichológiai kutatása – miként Walter Bonss, a teljes német kiadás bevezetésének szerzője megállapítja – több okból is figyelmet érdemel. Egyrészt mint fontos *kortörténeti* dokumentum bepillantást nyújt a weimari korszak német munkásosztályának életkörülményeibe s egyúttal a korabeli társadalmi valóság szubjektív átélésének, feldolgozásának folyamatába is; másrészt mint *tudománytörténeti* dokumentum fontos adalék a frankfurtiánus kritikai elmélet interdiszciplináris orientációjának, az empirikus társadalomkutatáshoz való viszonyának alakulásához (Bonss 1983, 9. old.).

Ami az empirikus vizsgálódás háttérét illeti, említésre méltó, hogy Fromm kora ifjúságától kezdve érdeklődést tanúsított szociológiai és szociálpszichológiai problémák iránt. Első munkái a zsidó, illetve a keresztény vallás létrejöttének társadalmi feltételeivel, valamint a büntetőjog és a kriminalitás szociológiai elemzésével foglalkoztak, fokozatosan beépítve a pszichoanalitikus szemléletmód elemeit is.⁹ Fontos – és a vizsgálódás előtörténete szempontjából nem kellőképpen méltányolt – tény az is, hogy Németországban a múlt század vége óta folytak olyan elsősorban szociálpolitikai indíttatású statisztikai adatgyűjtések, empirikus kutatások, amelyeknek célja a munkásosztály helyzetének, életkörülményeinek megismerése volt.¹⁰ Az 1929-ben kezdődő gazdasági válság, a rohamosan növekvő munkanélküliség drámai módon hívta fel a figyelmet a proletariátus nyomorúságára; Fromm kutatásával csaknem egy időben a bécsi egyetem Pszichológiai Intézetének munkatársai, Karl Buhler tanítványai a munkanélküliségről és annak szociálpolitikai hatásairól készítettek szociográfiai felmérést egy ausztriai kisvárosban. Kutatásuk eredményeit a *Marienthal*

munkanélküliek című kötetben látott napvilágot (Jahoda, Lazarsfeld, Zeisel 1933).¹¹

Szociálpszichológiai vizsgálódásaihoz fontos ösztönzéseket kapott Fromm a frankfurti Institut für Sozialforschungtól is, amelynek 1932-ben hivatalosan is tagja lett.¹² Különösképpen az intézet egyik vezető munkatársának, Max Horkheimernek a hatása volt jelentős: a harmincas évek elején írott tanulmányai egy új típusú – interdiszciplináris – társadalomkutatási program megalapozását célozták. egy olyan kritikai elmélet keretében, amely – a politikai gazdaságtan marxí bírálatainak elvi és metodológiai bázisán – mind a pozitíviztikus szakudomány, mind pedig a metafizikus filozófiai spekuláció ellenpólusát jelentené.¹³

Maga a szociálpszichológiai vizsgálat – amely „a munkások és alkalmazottak véleményeinek, életformáinak és beállítódásainak” (Fromm 1983, 52. old.) megismerését célozta – egy 271 kérdésből álló kérdőívön alapult. A kérdések a következő témákra vonatkoztak: *politikai meggyőződés; általános világnézeti kérdések; sajátos jellemvonások, család és tekintély; a szabadidő felhasználása* (Fromm 1974, 272. old.). A vizsgálat mai szemmel nézve inkább előtanulmánynak, próbafelmérésnek tekinthető, mintsem módszertani szigorúsággal végrehajtott empirikus kutatásnak. Módszertani gyengeségeit részint az empirikus társadalomkutatás technikájának akkori – viszonylagos – fejletlensége, részint súlyos objektív nehézségek indokolják¹⁴; mindazonáltal a metodológiai problémák végső soron nem csupán a technikai hiányosságoknak, hanem az elméleti előfeltevéseknek is következményei voltak.

A felmérés legalapvetőbb módszertani elve – Fromm szavaival – az volt, hogy a kutatók az *egész kérdőív összes válaszából* igyekeztek a válaszoló személy karakterstruktúrájára következtetni, és ezeket a struktúrákat hasonlították össze egymással (struktúraanalízis). „E struktúrastatisztika egyik fontos követelménye tipikus struktúrák megállapítása és alkalmazása; ezekre lehet aztán vonatkoztatni az egyes jellemeket, s azáltal lehetővé válik az első rendszerezés. Bármennyire befolyásolja is a vizsgálat empirikus anyaga a típusalkotást, s bármennyire is állandóan differenciálnia kell, a típusokat nem kizárólag ennek az anyagnak az osztályozásából nyerjük. hanem kialakított pszichológiai elméletet előfeltételeznek” (Fromm 1974, 258. old.).

Fromm élesen megkülönbözteti a válaszok *deskriptív* osztályozását az *interpretatív* osztályozástól, amely – a pszichoanalitikus terápia technikájához hasonlóan – a megkérdezett személy válaszát nem „végső ténynek”, hanem „anyagának” tekinti, s amely a manifeszt megnyilatkozások mögötti latens tartalmak feltárását tekinti céljának.¹⁵ Az az előzetesen kialakított pszichológiai elmélet, amely a válaszok interpretatív osztályozásán alapul.

nem egyéb, mint az analitikus karakterológia közvetlen leszármazottja: két ellentétes karaktertípus, a „tekintélyelvű-szadisztikus” és a „radikális” vagy „forradalmár-genitális” jellem megkülönböztetéséből indul ki. Nyilvánvaló: ilyen erőteljes elméleti hipotézis esetén aligha elképzelhető, hogy a kutatás eredményei valamilyen formában ne igazolnák a kutatók előzetes feltevéseit. Az eredmények értékelésének egyik szintjén Fromm valóban arra a következtetésre hajlik, hogy a kérdőív kitöltő munkások és alkalmazottak a *válaszstruktúra egészét* tekintve besorolhatók az autoriter, illetve radikális típusokba; akik pedig nem feleltethetők meg egyértelműen valamely karakterzindrómának (márpedig a megkérdezettek jelentős részét ilyen személyek alkotják), azok egy köztes – *ambivalens* – típusba tartoznának.

Miként Walter Bonss megjegyzi, az autoriter és a radikális jellem érték-polarizációja, merev dichotómiája – amelyen az ambivalens karakter köztes kategóriájának felvétele sem változtat – inkább a weimari köztársaság baloldalának önképét, önideológiáját tükrözi, mintsem a korszak társadalmi valóságát. Ugyanakkor paradox módon Fromm hipotézise mégis természetesen bizonyulhat az empirikus elemzés számára, amivel – Bonns szavaival – „utat nyit egy falszifikációs analízis felé” (Bonns 1983, 36. old.). Míg ugyanis a kutatás eredményei – az intuitív interpretáció alapján – azt sugallják, hogy a *politikai hovatartozás és a személyiségstruktúra koherensen összefügg egymással* (vagyis a baloldali pártok követői a radikális, forradalmi jellem típusba tartoznak), az egyes kérdésekre adott válaszok tüzetesebb statisztikai vizsgálata ezt a képet lényegesen módosítani látszik. Így például, a baloldali pártokhoz (az SPD-hez, a KPD-hez és a baloldali szocialistákhoz) tartozó válaszadók esetén minél áttételesebb, minél kevésbé felismerhető volt a kérdések *konkrét politikai-ideológiai tartalma*, vagyis minél inkább a személyes, én-közeli vélekedésekről, a magánélettel és az emberi viszonyokkal kapcsolatos problémákról volt szó, annál inkább megnőtt az „autoriter”, illetve ambivalens típusú válaszok száma. Tovább kuszálja a képet, hogy az egyes válaszok *között* is nagy fokú inkonzisztencia volt tapasztalható: a teoretikus előfeltevésekkel ellentétben, aligha beszélhetünk – az adatok statisztikai elrendeződését figyelembe véve – „tisztán” autoriter, radikális, illetve ambivalens típusokról. A politikai beállítódás és a latens karakterstruktúra eltérését többek közt épp az bizonyítja, hogy a legtöbb esetben *egy és ugyanazon megkérdezett* mutatkozott *egyes* beállítódásaiban radikálisnak, *másokban* viszont autoriternek, illetve ambivalensnek.¹⁶

Az empirikus vizsgálat számszerű eredményei (melyeknek abszolút hitelességéről egyébként nem volna könnyű meggyőződni, mivel Fromm

FROMM, Erich

meglehetősen önkényességgel bánt az adatokkal) mindenesetre azt valószínűsítik, hogy bizonyos autoriter tendenciák mélyen átítatják a baloldali pártok követőinek személyiségét is. ugyanakkor a radikális beállítottság a jobboldaliak – elsősorban a náciak – egy részének karakterstruktúrájától sem áll távol.¹⁷ Ez az eredmény egybevág bizonyos történelmi tapasztalatokkal. ugyanakkor további kételyeket ébreszt a kiinduló hipotézis megalapozottsága iránt.

Az elméleti előfeltevések problematikussága leginkább talán abban ragadható meg, hogy Fromm – csakúgy, mint Reich és a korszak legtöbb „freudomarxistája” némiképp önkényesen extrapolálja Freudnak a jellem kialakulásáról vallott felfogását *társadalmi* karakterológiává. A típusok az extrapolálás során önálló életre kelnek, a pszichoanalitikus értelmezéstől egyre távolabb eső tartalmakat nyernek. A genitális típussal azonosított „forradalmár” vagy „radikális” típus a klasszikus marxizmus, a forradalmi munkásmozgalom *emberideáljának*, a felszabadult, harmonikus és minden tekintetben boldog „új ember” utópiájának pszichológiai megfelelője, míg a szadomazochisztikus vagy neurotikus jellemmel azonosított „autoriter” karaktertípus, mint láttuk, a náci mozgalom elsősorban propagandacélokra használt *önképének* a mozgalom egyes képviselőire, azok lelki alkatára való közvetlen vonatkoztatásán alapszik. Midőn pedig az empirikus valóság nem találja vegytiszta formában a Jónak és a Rossznak a „típusait”, e szerzők kénytelenek pótlólagos és kiegészítő hipotézisekhez folyamodni. Az egyik hipotézis szerint a Jó potenciális hordozói, a proletárok, a társadalmi értékrendet és magatartásmódokat közvetítő autoriter családforma nyomására „elkispolgárisodtak”, s így fogékonyvá váltak a tekintélyelvűség „emocionális pestise”, az autoriter szellemű fasiszta propaganda iránt; a másik hipotézis szerint pedig a tekintély elleni lázadás elfojtott és felgyülemlett energiáit egy minden ízében autoriter mozgalom, a náciizmus torzítja el, aknázza ki és vezeti le.

A *Tanulmányok a családról és a tekintélyről* elméleti részének szociálpszichológiai fejezetében (Fromm 1936) továbbfejlesztve a pszichoanalitikus karakterológiáról vallott korábbi elképzeléseit, azt fejtegeti Fromm, hogy a tekintély elleni lázadás kétféle módon történhet. Történhet úgy, hogy a fennálló tekintély megbukik, de maga a tekintélyelvű struktúra fennmarad, minden szükségletével és feltételrendszerével együtt; s történhet úgy is, hogy a tekintély megdőlése az autoriter karakterstruktúrára jellemző szadomazochisztikus tendenciák megszűnését vagy gyengülését vonja maga után. Ez utóbbi esetben a személy nem azért lázad egy uralkodó tekintély ellen, hogy egy másikat tegyen a helyébe, hanem azért, hogy az uralomnak minden formáját megszüntesse; én-je oly szilárdná vált, hogy többé nincs szüksége egy felsőbb hatalomtól való függés kétes biztonságára. Az első eset-

ben viszont arról van szó, hogy az egyén felgyülemlett tekintélyellenes indulatai kielégülnek, mihelyt sikerült a ledontott tekintély helyébe egy másik – ugyanolyan represszív – autoritást állítani, vagy pedig arról, hogy látszólag gyűlöl ugyan minden tekintélyt, elszántan szembeszáll mindenféle hatalommal, de mély megbántottsága, *resentiment*-ja mogott megbékélésre és elfogadásra egy őt személyesen szerető és megértő hatalom védelmére sővárog. Ez a gondolatmenet már a *Menekülés a szabadságtól* fő mondanivalóját elővételezi: csak az autonóm, autentikus ember képes arra, hogy szabadságát pozitív tartalommal töltsse meg, a többi pedig – nem tudván elviselni a negatív szabadság mérhetetlen ürességét – akarata és szándéka ellenére is az őt elnyomó alá- és fölérendeltségi viszonyokat teremti meg és termeli újjá.

A pszichoanalitikus karakterológiának ez a további finomított változata kétségkívül figyelembe látszik venni az empirikus kutatás által jelzett problémákat, kételyeket, többértelműségeket. Ugyanakkor a jelek szerint Fromm változatlanul a karakterológiai konstrukció fenntartására törekedett, s e konstrukció a maga tisztázatlan előfeltevéseivel megnehezítette számára a politikai folyamat és a személyiségkultúra összefüggésének további tisztázását. A módosított konstrukció, minden leleményessége, sőt bizonyos fokú plauzibilitása ellenére, éppúgy illusztratív sikon marad, s éppoly kevésbé nyújt történetileg és szociológiailag hiteles magyarázatot a német munkásmozgalom válságára és a fasiszmus jelenségére, mint az eredeti, a tekintélyelvűség és a radikalizmus dichotómiáján alapuló modell.

A további empirikus tisztázás persze az adott körülmények között nehezen lett volna elképzelhető. Az első nekifutást az adott terepen 1933 után már nem követhették kifinomultabb, elméletileg és módszertanilag koherensebb empirikus kutatások. Mindamellett Fromm szociálpszichológiai kutatása – a frankfurti iskola első nagy empirikus vállalkozása – kezdetlegessége, módszertani fogyatékoságai, töredékes feldolgozottsága ellenére is, fontos szerepet játszik a freudomarxista kérdésfeltevésekből kiinduló analitikus szociálpszichológia történetében. Egyrészt, közvetlen előzménye volt a frankfurti iskolához fűződő másik nagy empirikus vizsgálatnak, az autoritáriánus személyiséggel kapcsolatos, már Amerikában végzett kutatásnak. A két felmérés közötti szerves összefüggés abból is kiviláglik, hogy bár az utóbbiban sokkal kifinomultabb és korszerűbb technikai-módszertani apparátust alkalmaztak, a megközelítés elméleti-metodológiai nehézségei és dilemmái mindkét esetben igen hasonlóak voltak. Másrészt, mint korábban Horkheimer kapcsán utaltunk rá, Fromm kutatása – intenciói szerint – a frankfurtiak azon törekvéséhez kapcsolódott, hogy *újrafogalmazzák* az elmélet és az empiria viszonyát a társadalomkutatásban, a tényeket pusztán regisztráló, az adottságokat fetiszáló, üres és elméletellenes empiricizmussal szemben egy empirikus módszereket is felhasználó, de azokat állandó on-

vizsgálatra, önreflexióra készítő kritikai társadalomelmélet programját hirdetve meg. Fromm kutatására is érvényes, amit Adorno ír *Az elmélet és az empiria viszonya a szociológiában* című cikkében: „A teorémák önmagukban nem azok, amik az empirikus felmérésekben lesznek, tudniillik hipotézisek; nem a tények előrelátásai. Természetüknél fogva túlmennék a tények szféráján, s megőrzik a lényeg és a jelenség közötti különbséget, pontosan azt a különbséget, amiről az empirizmus nem hajlandó tárgyalni: ezért a szó szigorú értelmében vett pszichoanalitikus ugyanolyan könnyen támadhatná a kvantitatív felméréseket, amelyek természetüknél fogva nem lehetnek pszichoanalitikusok, mint amennyire könnyű lenne a társadalomtudományok ortodox kutatója számára, hogy jogosan vitassa e felmérések azon részeit, amelyek talán a legtermékenyebbnek bizonyulnak. Mi ennek ellenére ezt a kapcsolatot kutattuk, s ragaszkodtunk ehhez az úthoz. A szociológiai elmélet alapvető elvei a lényeg és a jelenség közötti különbség fenntartására ösztönöznek, jóllehet e különbség tabu a hivatalos empirizmus szemében. Az egyszerű külső vélemény és aközött, ami benne rejlik, olyan különbséget feltételezünk, ami lényeg és jelenség különbségének felel meg. E különbség nem régmúlt időkről szóló mese, hanem funkcionálisan hozzá tartozik annak a társadalomnak az alapvető struktúrájához, amely szükségképpen szinte saját leplét szövögeti” (Adorno 1976, 512. old.).

Fromm szerény és befejezetlen kísérlete ennek az adorni gondolatnak a szálán kapcsolódik az empirikus társadalomkutatás egyik fontos és jellegzetes irányához, a *kritikai* szociológiához és szociálpszichológiához. Megoldatlanságai nem elhanyagolható tanulságokkal szolgálnak azokhoz a vitákhoz, amelyek manapság is folynak a társadalomlélektani megismerés lehetőségéről és korlátairól, e tudományág elméleti és módszertani dilemmáiról, társadalomtörténeti beágyazottságáról és ideológiai funkcióiról.

A frankfurti iskola további empirikus munkálataiban Fromm már gyakorlatilag nem vett részt: 1939 után kapcsolatai megszakadtak az időközben Amerikába áttelepült és International Institute of Social Research néven tevékenykedő egykori frankfurti társadalomkutató intézettel. A kölcsönös eltávolodásban személyes okok mellett az is közrejátszott, hogy Fromm sok szempontból másképpen ítélte meg a freudi pszichoanalízis társadalomelméleti jelentőségét, mint Adorno és Horkheimer. Fromm a harmincas évek derekától kezdve egyre élesebben bírálta az ortodox pszichoanalízist. Azt hangoztatta, hogy Freud, a „burzsoá erkölcs” kéréletlen kritikusa, bizonyos szempontból maga is foglya maradt a polgári morálnak, s terapeutaként is alapjában véve autoriter, *patriarchális* módon tevékenykedik. *A pszichoanalitikus terápia társadalmi feltételezése* című tanulmányában (Fromm 1935) azt fejtegeti, hogy a pszichoanalitikus terapeuta látszólagos kívülállása, szenvtelensége, értékítéletektől való tartózkodása egy töről

fakad a „burzsoázia toleranciával”, amely a konfliktusok elmosását, a *status quo* fenntartását szolgálja. A semlegesség maszkja csupán leplezi – Fromm kifejezésével – „az orvos rejtett szadizmusát”

Fromm ez idő tájt kikristályosodó Freud-kritikájának legfőbb gondolati alapja az *anyajogú társadalom* elmélete.

Az anyajog elméletének szociálpszichológiai jelentősége című dolgozatában (Fromm 1934) Bachofen munkái nyomán eseteli az anyajogú társadalom pozitív (demokratikus, spontán, szeretetteljes, egalitárius, életigenlő, nem elfojtó) értékeit, és szembeállítja őket a patriarchális uralommal, amely gazdaságilag a magántulajdonon, pszichológiailag pedig az apa tekintélyén, az Ödipusz-komplexuson, a büntudaton, a túl erős és túlszabályozott felettes én elfojtó, öncenzúrázó működésén és a szadomazochisztikus tárgykapcsolatok dominanciáján alapszik. Ebben az összefüggésben a szadomazochisztikus vagy autoriter jellem megfelelője a *patricentrikus* lelki struktúra, melynek ellenpárja itt nyilvánvaló módon nem egyéb, mint a *matricentrikus* alkatú, érett és autonóm én-nel rendelkező, viszonyait aktívan alakítani képes személyiség. A matricentrizmus – teszi hozzá Fromm – egyben a marxizmus, a forradalmi munkásmozgalom pszichés bázisa is; a szükségletek szerinti elosztásnak és a személyiség harmonikus kibontakozásának szocialista elmélete pedig nem egyéb, mint racionális és tudományos kifejtése annak a gondolatnak, amely a korábbi gazdasági feltételek között csak mitologikus képekben fejeződhetett ki: „a Földanya minden gyermekének annyit ad, amennyire szüksége van”.

A matriarchális társadalom frommi képe – a *„múltba vetített utópia”* – főbb vonásait tekintve megegyezik az anyajogúság reichi koncepciójával. Ugyanakkor Fromm, Reichtől gyökeresen eltérően. Freud biológiai előfeltevéseit (és különösképpen a libidoelméletet) is hevesen támadta, abból kiindulva, hogy az ortodox pszichoanalízis az embert alapjában „antiszociális” lénynek tekinti, és feltevése szerint a kultúrának csupán az a feladata, hogy ezt az eredendően ösztönlényt domesztikálja. Ha a „domesztikálás” folyamán az elfojtás mennyisége túlhaladja a szublimációs kapacitást, az ember dependenssé, tehetetlenné, kiszolgáltatottá, neurotikussá válik.

Fromm szerint Freud *statikus modellt* állít fel az ember és a társadalom viszonyának magyarázatára, s mind *A tehetetlenség érzéséről* című írásában (Fromm 1937) hangoztatja, Freud az ember *egzisztenciális* problémáit lényegében *biológiai* problémákká redukálja. Ezzel szemben – írja már a *Menekülés a szabadságtól* című könyvében – „a pszichológia kulcsproblémája az egyén és a világ viszonyának specifikálásában, nem pedig önmagában valamilyen ösztönös szükséglet kielégítésében vagy frusztrációjában rejlik. . . Az ember és a társadalom viszonya nem statikus természetű. [. . .]

Az ember legnemesebb és legalantasabb hajlamai nem egy rogzított és biológiailag adott emberi természetből származnak, hanem annak a társadalmi folyamatnak az eredményei, amelyek létrehozzák az embert. Más szavakkal: a társadalomnak nem csupán elfojtó... hanem teremtő funkciója van. Az ember természete, szenvedélyei és aggódásai egyaránt kulturális termékek” (Fromm 1941, 12–13. old.).

A *Menekülés a szabadságtól* az a mű, amely először tartalmazza szisztematikus és kifejtett formában Fromm „egzisztenciális” és „humanista” álláspontját. A koncepció magva változatlanul az autoriter vagy szado-mazochisztikus személyiség elmélete, csakhogy Fromm ezt a karaktertípust most már nem a kisgyermekkorú traumákból, libidofejlődési zavarokból eredezteti, hanem olyan torz *menekülésmechanizmusként* értelmezi, amellyel az egyén megpróbál megszabadulni az elidegenedéstől, magánytól és elszigeteltségtől, a számára elviselhetetlen „negatív szabadságtól” (freedom from).

A freudomarxista kérdésfelvetés frommi átértelmezése a negyvenes évektől kezdve élesen szembekerült a frankfurtiak – elsősorban Horkheimer és Adorno – újabb Freud-interpretációjával, amelyben a pszichoanalízis megalapítója az „*utolsó nagy polgári gondolkodóként*” jelenik meg, azaz olyan gondolkodóként, aki az ellentmondásokat inkább feloldatlanul hagyja, mintsem hogy igazolja a fennálló viszonyokat. Az ortodox Freud frankfurtianus „újrafelfedezése” része volt annak az alakuló történet-filozófiai koncepciónak, amely korunk egyik fő tendenciájának az individuumból felbomlását, erózióját, egy mindent átfogó és ellenőrző tomegkultúra és tomegmanipuláció „negatív pszichoanalízisét” tartja. A klasszikus pszichoanalízis annyiban avul el, amennyiben az individuum is „elavul”; „a polgárság előtti rend még nem ismerte a pszichológiát, a túlszocializált rend pedig már nem ismeri” – írja Adorno (Adorno 1968). Ebből következik, hogy Freud „humanista kiegészítése”, egyoldalúságainak kiküszöbolése, „én-pszichológiává” alakítása a frankfurtiak szerint csupán konformista ideológiaként, nem pedig valóságos meghaladásként lehetséges.

Nem véletlen tehát, hogy a frankfurtiak teoretikus munkásságában a negyvenes évektől kezdve egyre inkább előtérbe lép a „neofreudista revizionizmus” bírálata. Herbert Marcuse 1955-ben megjelent híres könyvében, az *Erős és civilizációban* (Marcuse 1955) elsősorban Fromm példáján igyekszik bemutatni és bírálni a „neofreudista revizionizmust”. Fromm és egyúttal más neofreudisták – Karen Horney, Harry Stack Sullivan stb. – próbálkozásait azzal utasítja vissza Marcuse, hogy a pszichoanalitikus koncepció – elsősorban a szexualitás-elmélet – felvizezése szükségképpen a társadalomkritika gyengítéséhez és a pszichoanalízis társadalmi tartalmának redukciójához vezet, mivel a neofreudisták azt feltételezik, hogy az egyéni

boldogulás és a kreatív fejlődés értékeit egy lényege szerint represszív társadalom keretein belül is meg lehet valósítani.

De bármennyire elváltak is Fromm útjai a frankfurtiaktól, a harmincas években kidolgozott „analitikus szociálpszichológia” szorosan összefonódott a frankfurti iskola elméleti és empirikus törekvéseivel. Fromm 1941 utáni és a második világháborút követő években, évtizedekben kiteljesedő munkássága nem tartozik e könyv tárgyához. De sok jel mutat arra, hogy a késői Fromm megértésének kulcsa a fiatal Fromm, s hogy az eltávolodások és átértelmezések ellenére, későbbi, más történelmi korszakban írott műveiben a fiatalkori írások kérdésfelvetéseit, megközelítési módjait örökíti át.

KRITIKAI ELMÉLET ÉS SZOCIÁLPSZICHOLÓGIA: AZ AUTORITARIÁNUS SZEMÉLYISÉG

Egy 1938-as dokumentum, amely az emigráns frankfurti intézet addigi munkásságát, céljait és terveit ismerteti, egy kutatási tervről számol be, amely *Az ember az autoritáriánus államban* címmel került a kutatók listájára. „Ez a pszichológiai vizsgálat annak a pszichikus mechanizmusnak az elemzésével kezdődik, amelyre az autoritáriánus propaganda hatást gyakorol. Az olaszországi és németországi autoriter rendszerek győzelme során sok külföldi megfigyelő meghökkent azon, hogy a népesség nagy része önkéntesen behódolt az új rendszernek, és nem emelt szót az ellen, hogy ártatlan emberek váltak terrorcselekmények áldozataivá. Ennek alapvető oka abban rejlik, hogy azok a pszichológiai hajtóerők, amelyek a modern korszakban kialakultak, teljesen összeegyeztethetőknek bizonyultak az autoriter tendenciákkal. A szadomazochisztikus jellem bizonyos társadalmi rétegekben korábbi létfeltételek eredményeként túlsúlyra jutott. E karaktertípus részletes elemzését a fasizmus ama tömegkultúrájának elemzése követte, amelyben lényege kifejeződik. Különös figyelmet szentelünk reprezentatív dokumentumoknak, így például Hitler *Mein Kampf*jának, Goebbels önéletrajzi írásainak, valamint Ley és Mussolini beszédeinek, cikkeinek” (International Institute of Social Research 1938, 20–21. old.).

A feltehetőleg még Fromm keze nyomát viselő kutatási terv a negyvenes években a *Studies in Prejudice* (Tanulmányok az előítéletről) című sorozatban valósult meg.¹⁸ *Az autoritáriánus személyiség* eredetileg e sorozat részeként látott napvilágot, létrejöttében pedig az emigráns frankfurtiak és amerikai társadalomtudósok együttműködése, valamint a kaliforniai egyetemnek és az amerikai zsidóság egyik legbefolyásosabb szervezetének, az American Jewish Committeének az anyagi és erkölcsi támogatása játszott döntő szerepet.¹⁹

Ha Adornónak és munkatársainak könyvét közvetlen jelentősége és korabeli hatása szempontjából közelítjük meg, abból kell kiindulni, hogy ez a mű a maga idejében mindenekelőtt politikai tett, politikai állásfoglalás volt. Gondolatilag és történetileg egyaránt a közelmúltra, a német fasizmusra

és annak legkegyetlenebb, legirracionalisabb megnyilvánulására, az antisemitizmusra reflektált. Egyben közvetve és közvetlenül is polemizált bizonyos, mind a mai napig ható fasizmuselméletekkel, amelyek szerint a fasizmus lényegét tekintve nem több, mint a fináncitőke manővere, mániákus politikusok, tábornokok, profitjukat féltő nagytőkések „összeesküvése”. A kizárólag taktikai-politikai szempontok alapján ítélő felfogással szemben azt hangoztatta, hogy a fasiszta rendszer győzelme előfeltételezi a tömegekben már eleve meglévő „antidemokratikus potenciált”, a pszichológiai szükségletekre épülő tömegmozgalmat.

Az autoritáriánus személyiség szerzői azonban a fasizmus szubjektív feltételeinek kérdését nem szándékoztak pszichológiai elvontságban tartani, hiszen álláspontjuk, részben egyetértve, részben polemizálva a fasizmus tömegpszichológiáját feltáró más gondolkodók, elsősorban Wilhelm Reich és Erich Fromm elképzeléseivel, az volt, hogy a nácizmus mint tömegmozgalm alapjául szolgáló „pszichológiai szükségletek” maguk is egy torz társadalmi fejlődés következményei. A szerzők Marcuséval együtt úgy vélték, hogy „... a fasiszta állam fasiszta társadalom volt, és ... a totalitáriánus erőszak és a totalitáriánus gondolkodás a fennálló társadalom struktúrájából származik ...” (Marcuse 1968, XI–XII. old.).

Mintthogy azonban a vizsgálódás terepe – kényszerűséggént és egyben lehetőségként is – az amerikai társadalom volt, a történetileg elsődlegesen a német fasizmusra reflektáló mű konkrétan állást foglalt, állást kellett foglalnia az amerikai társadalom égető kérdéseiben is. Az autoritáriánus személyiség az amerikai középosztály egy részének a konzervatív és jobboldali, illetőleg totalitáriánus természetű ideológiákkal és hatalmi törekvésekkel szembeni tényleges – a „pseudodemokratikus” sztereotípiák álcája mögé rejtett – védtelenségét mutatta ki, az Amerikát is fenyegető „potenciális fasizmusra” hívta fel a figyelmet.

Valóban lehetséges-e fasizmus Amerikában? A fasiszta potenciál a fasizmus realitásává válhat-e? Vannak-e egyáltalán, és ha igen, melyek azok a gazdasági, társadalmi és politikai feltételek, amelyek az Egyesült Államokban is reálissá teszik a fasizmus veszélyét? Mennyiben, milyen értelemben meríti ki a faszálódás kritériumát az amerikai társadalom hatalmi-politikai szférájában ez idő tájt, az ötvenes évek elején végbemenő jobbratolódás, a hidegháború szellemi légköre? Ezek a kérdések a könyv megjelenését követő periódusban annál is inkább aktuálisabbá váltak, mivel a hidegháború szinte két táborra osztotta az amerikai értelmiséget: az egyik „tábor” tagjai, akiket a kormányzat éppen aktív antifasiszta múltjuk és meggyőződésük miatt „kommunistának” vagy „kommunistagyanúnak” nyilvánított, és akiket emiatt nemegyszer súlyos zaklatásoknak tett ki, a hidegháborús ideológia fasiszta vonásait hangoztatták, a másik „tábor” viszont

a fő veszélyt immár nem a fasiszta, hanem a „kommunista totalitarizmusban” látta, és a kormányzat politikáját – több-kevesebb fenntartással – éppen a *demokrácia védelme* nevében vélte igazolhatónak.²⁰

Az autoritáriánus személyiség eszmetörténeti és tudománytörténeti szerepe tehát nem választható el közvetlen politikai jelentőségétől: attól, hogy felveti a faszizmus amerikai lehetőségére vonatkozó kérdést. A kérdésre adott válasz azonban ambivalenciákkal és belső ellentmondásokkal terhes, és részben ezek az ellentmondások tették lehetővé a mű mondanivalójának számos későbbi átértelmezését és félreértését. Ennek megértéséhez azonban nem elegendő csupán politikai jelentőségéből kiindulnunk; elemeznünk kell bizonyos koncepcionális problémákat, a koncepció egyes történeti és elméleti összefüggéseit is.

Adornóék könyvének két sarkpontja két kérdésfelvetés: egy *történeti-politikai* és egy *pszichológiai*. A két kérdés azonban – úgy látják a szerzők – nem válaszolható meg elvontan, egymásra vonatkoztatásuk, nélkül; összefüggéseik feltárása nélkül nem lehetséges a politikai mozgalmak és ideológiák mozgósító, cselekvést motiváló szerepét megérteni. Mi a faszizmus? – hangzik a történeti-politikai kérdés, amelyre a választ a pszichológiának kell kiteljesítenie, minthogy a tömegbázist alkotó egyének objektív (azaz gazdasági-társadalmi) szituációjára, osztályhelyzetére történő elvont utalás nem tűnik elégséges magyarázatnak sem a teoretikus, sem pedig a faszizmus elleni harc útjait kereső gyakorlati gondolkodás számára. Az okot a szubjektumban kell keresni, a „személyiség mélyen fekvő szükségleteiben”. „Az az érvelés – írják –, amely szerint a fasiszta propaganda úgy csapja be az embereket, hogy elhiteti velük: sorsuk jobbra fordul, felveti azt a kérdést, hogy miért lehet olyan könnyen becsapni őket? Feltételezhetően azért, mert ilyen a személyiségstruktúrájuk, mert reményeik és törekvéseik, félelmeik és szorongásaik tartós, régóta kialakult szövevénye arra predesztinálja őket, hogy egyes dolgokat elhiggyenek, másokat pedig elutasítsanak. Más szavakkal: a fasiszta propagandának annál könnyebb dolga van, minél nagyobb a tomegekben már eleve meglévő antidemokratikus potenciál” (Adorno és munkatársai 1950, 10. old.).

Mi most már a személyiség? Erre a pszichológiai kérdésre a választ Adornóék szerint a politika objektív elméletének, a szociológiának kell megalapoznia: „A személyiség . . . nem hiposztázálható végső determinánsként. Nem valamiféle eleve adott, rögzített dolog, ami a külvilágra hat, hanem a társadalmi környezet hatása alatt fejlődik, és sohasem szigetelhető el attól a társadalmi totalitástól, amelyben megjelenik. Elméletünk szerint a környezeti tényezőknek a személyiség alakulására gyakorolt hatása annál mélyebb, minél korábbi életszakaszban jelennek meg. A személyiségfejlődést meghatározó fő hatás a családi élet kereteiben folyó gyermeknevelés.

Az itt történeteket nagymértékben befolyásolják a gazdasági és társadalmi tényezők. Nemcsak arról van szó, hogy a család annak a társadalomnak a szokásai szerint igyekszik gyermekét nevelni, amelyhez tartozik, hanem arról is, hogy a nyers gazdasági tényezők közvetlenül befolyásolják a szülőknél a gyermekkel kapcsolatos viselkedését. Ez azt jelenti, hogy a társadalmi feltételek és intézmények széles körű megváltozása közvetlen hatással van arra, hogy adott társadalomban milyen típusú személyiségek alakuljanak ki” (uo., 10. old.).

A történeti-politikai, illetőleg a pszichológiai kérdésre adott válasz összevetése azt a benyomást kelti, mintha valamilyen körbenforgásról lenne szó: *Az autoritáriánus személyiség szerzői* a faszizmust mint társadalmi jelenséget a pszichológiából kívánák megmagyarázni, szubjektív feltételeit pedig a társadalomból. Ha a „körbenforgás” túlságosan könnyen kínálkozó – és gyakran hangoztatott – vádját szembesítjük azokkal a főként Adornótól származó megnyilatkozásokkal, amelyek részben a műben találhatóak, részben pedig később, annak interpretációjaként keletkeztek, világossá válik, hogy – *legalábbis az intenciók szintjén* – nem egyszerűen körbenforgásról van szó. Nem egyszerűen erről van szó, mert a műnek és értelmezésének van egy olyan rétege, amelyben a fő hangsúly a szociológiai tényezők elsőbbségére jut, a személyiség számára pedig csupán közvetítő szerep jelöltetik ki:

„A jelen kutatás – írják a szerzők a bevezetésben, a kérdésfeltevés megfogalmazása során – összefüggéseket keres az ideológia és a személyiség múltjában ható tényezők között, függetlenül attól, hogy ezek a tényezők hatnak-e a jelenben vagy sem. Az összefüggés tisztázása érdekében a személyiség és az ideológia viszonyát állítjuk előtérbe, olyan általános megközelítésben, amelyben a személyiséget úgy tekintjük, mint az ideológiára gyakorolt társadalmi hatások közvetítőjét. Ha a személyiség szerepe feltárul, könnyebben megértjük, hogy melyek a legfontosabb szociológiai tényezők, és miképpen fejtik ki hatásaikat” (uo., 6. old.).

Évekkel később pedig Adorno így ír: „. . . bizonyos affinitás mutatkozott nézeteink és a szubjektumra orientált kutatási módszerek között annyiban, amennyiben ez utóbbiak feloldhatják annak az absztrakt gondolkodásnak a merevségét, amelyben a rendszer elsődlegességének hangsúlyozása helyettesíti a rendszer és komponensei között fennálló viszonyokba való betekintést. Ugyanakkor a szubjektumra orientált elemzéseknek csak az objektív elmélet keretein belül van értékük” (Adorno 1969, 357. old.).

A szociológiai tényezők elsőbbségének hangsúlyozása persze önmagában nem szünteti meg a körbenforgást, minthogy a személyiség és a társadalom viszonyának „tényezőkre bontásán” alapuló elméletek (egyfelől vannak a pszichológiai, másfelől pedig a szociológiai „tényezők”) mindig azt az aspektust emelik ki „elsődleges” gyanánt, amely adott jelenség értelmezése szem-

pontjából éppen előtérben áll. Így például az autoriter viselkedés és gondolkodás magyarázatában a szociológiai tényezők elsőbbségére rácafol az az értelmezés, amely a jelenség geneziséét kizárólag pszichológiailag, az agresszív impulzusok tárgykeresésének pszichodinamikájával próbálja értelmezni.

Az elsőbbségek váltakozását azonban egy ponton valóban túlhaladják *Az autoritariánus személyiség* szerzői. A személyiség és a társadalom közötti körben forgó „tyúk–tojás” viszony ugyanis véleményünk szerint bizonyos értelemben valóban létezik: nem pusztán az elméletnek, hanem a valóságnak a „rövidzárata”. Freud, akit Adorno és munkatársai egyik legközvetlenebb elméleti forrásuknak tekintenek, arra az elmarasztalásra, amely szerint az elfojtásból magyarázza a kultúrát, az elfojtást pedig a kultúrából, így válaszolt: „... a kultúra korábbi nemzedékek elfojtási teljesítményein nyugszik, és ... minden nemzedék azzal a követelménnyel találja magát szemben, hogy ezt a kultúrát ugyanazoknak az elfojtásoknak a végrehajtásával tartsa fenn...” (Freud 1983, 287. old.).

Az autoritariánus személyiség ebben a vonatkozásban szerves folytatása kíván lenni a frankfurti iskola ama kritikai koncepciójának, amely nem a „pszichológiai nézőpont” (pszichoanalízis) és a „szociológiai nézőpont” (marxizmus) formális egyesítésével, kombinációjával próbálta túlhaladni e két nézőpont belső megoldatlanságait, hanem éppen ellenkezőleg: a formális összekapcsolás lehetetlenségét hangsúlyozza, abból kiindulva, hogy az ember individuális és szociális létének antagonisztikus szembenállása olyan tény, amelyben korunk alapvető társadalmi tendenciái tükröződnek. Adorno éppen erre a koncepcióra utal, amikor egy későbbi írásában *Az autoritariánus személyiség* előfeltevéseiről így nyilatkozik:

„... jelenkori társadalmunkban az objektív intézmények és fejlődési tendenciák olyan egyének feletti dominanciára tettek szert, hogy az egyének egyre növekvő mértékben a fejük felett végbemenő folyamatok pusztávégrehajtóivá váltak. Egyre kevésbé függ tőlük saját tudatos és nem tudatos létük, saját belső életük. Ugyanakkor a társadalmi jelenségek szociálpszichológiai és szociológiai magyarázata egyaránt sok tekintetben ideológiai álcázássá vált: minél inkább az egész rendszertől függ az ember, és minél kevésbé tud bármit is tenni ez ellen, annál inkább próbálják vele szándékosan vagy nem szándékosan elhitetni, hogy minden rajta múlik. »Az ember az elembertelenedés ideológiája!« [...] Tekintetbe véve azt a diszkrpanciát, amely aközött áll fenn, hogy a társadalom mit ígér tagjainak, és valójában mit nyújt nekik, a gépezet aligha lenne képes működni anélkül, hogy ne alakítaná át az embereket olyanná, hogy belülről konformálódjának hozzá. Miután a polgári korszak a szabad munkaerő iránti egyre növekvő szükséglete folytán megteremtette azokat az embereket, akik megfeleltek az új termelési mód követelményeinek, ezek az emberek – akiket mintegy a

társadalmi-gazdasági rendszer alakított ki – a későbbiekben megteremtették azt a kiegészítő faktort, amely pontosan azoknak a feltételeknek a fennmaradását biztosítja, amelyek az ember belső világát saját képükre formálták” (uo., 356–357. old.).

Az autoritariánus személyiség természetesen csak akkor maradhat hű e kritikai koncepciókhoz, ha sikerül azt érvényesítenie az amerikai társadalom vonatkozásában is. A kritikai elmélet számára tehát létkérdésként merült fel az a probléma, hogy miképpen viszonyuljon az amerikai társadalom sajátosságaihoz. A dilemma a következőképpen vetődött fel: hűen a német talajon kialakított történeti-politikai előfeltevésekhez, az amerikai társadalom liberális, polgári demokratikus berendezését úgy tekintse-e, mint a „késő polgári” fejlődés különleges válfaját, amelyben a fasiszta állam közvetlen terroron alapuló totalitarizmusát a „tömegkultúra”, a „tömegmanipuláció” totalitarizmus helyettesíti, vagy pedig úgy, mint olyan – nem homogén – társadalmat, amelyre az „autoriter személyiség” monolit típusa helyett a demokratikus személyiségek *pluralitása* jellemző?

Ez a dilemma igen szemléletesen vonul végig Adorno amerikai munkásságában. Horkheimerrel együtt írott könyvében, *A felvilágosodás dialektikájában* (Horkheimer és Adorno, 1947) még egyértelműen amellett foglal állást, hogy a fasiszta totalitarizmus és a „liberális” tömegmanipuláció történetfilozófiai és pszichológiai lényege szerint ugyanazon folyamatnak a megnyilvánulása. *Az autoritariánus személyiségben* viszont a dilemmára adott válasz már nem mentes az ambivalenciától. Ennek a műnek, mint láttuk, az az alapgondolata, hogy a korszakra általános jellemző karaktertípus az autoriter, tehát a ténylegesen – vagy Amerikában potenciálisan – fasiszta típus. Ennek a típusnak az elméleti konstrukcióját azonban a szerzők már csak azzal az eljárással tudják fenntartani, hogy módszertanilag és elméletileg egyaránt problematikus módon statisztikai, korrelatív összefüggésbe hozzák a politikai és a gazdasági konzervativizmus, az antiszemizmus, az általános etnocentrizmus, valamint a nagyfokú pszichés projektitás empirikusan fellelhető tüneteit, tehát mindazokat a személyi megnyilvánulásokat – attitűdöket –, amelyek eltérnek a „demokratikus ideáltól”.

Az antidemokratikus, azaz autoriter, azaz fasisztoid jellemnek a kérdőívek és statisztikai adatok alapján kibontakozó – objektív módszerekkel hitelesíteni látszott – típusa, lényeges tartalmi sajátosságait tekintve, meg egyezik a reichi és frommi autoriter karakterrel: e típus Adornóéknál is maga az ősellenség, a megtestesült Gonosz. Ez a változatlanul *mitologikus* autoritarizmus-fogalom azonban nemkívánatos konnotációkat tartalmaz. Kísértetiesen hasonlít például arra a „fajpszichológiai” tipológiára, amelyet

E. R. Jaensch, a náci szolgálatába szegődött német pszichológus hirdette meg észleléslélektani kísérletei alapján: „Gegentypus”-nak, „ellentípusnak” nevezi a kétértelműségeket, színesztéziákat kedvelő, elpuhult, fegyelmetlen. „dezintegrált”, nem árja karaktert, és szembeállítja vele a maga ideálját, a világot egyértelmű kategóriákban észlelő, fegyelmetzett germán típust, a „nordikus rassz” ideáltípusát (Jaensch 1938).

A kétféle tipológia közötti különbség pusztán az ideológiai és a politikai – tehát *pszichológián kívüli* – előjelek különbsége. A pszichológiai „demonológia” típusa tudománytalan, mert merőben ideologikus érték-kategóriákat alkalmaz – adódik a következtetés.²¹

A tipológia egyik buktatója valóban a típusok értékpolarizáció (vagy nem dichotóm típusan esetén értékhierarchikus) elrendezése; amennyiben viszont a tipológia lemond az értékelésről, az egyéni tartalmakat összesmosni és különbségeiket relativizálni kényszerül. Mint ahogy Lukács György *Az ész trónfosztásában* más vonatkozásban, Dilthey világnézet-tipológiáját kommentálva írja: a „történelmi (s általában társadalmi) szellemi összefüggéseket a lehetséges állásfoglalások tipológiájával” juttatja kifejezésre Dilthey. „Ez mindenekelőtt a tiszta relativizmus megnyilatkozása: a tipológia lehetőséget nyújt arra, hogy az ember álcázva tartózkodjék az ítélet-től, hogy megállapítsa különböző, gyakran ellentétes állásfoglalások egyenértékűségét” (Lukács 1965, 339. old.).

Adornók megkísérik, hogy a tipológia kettős csapdáját – egyfelől a „demonológiát”, másfelől a relativizmust – elkerüljék. Az emberek típusba sorolódása szerintük a valóságban adott, empirikus tény; a feladat az, hogy a típusokat helyesen értelmezzük, abból kiindulva, hogy korunkban az emberek nagy része többé nem individuum, vagy inkább sohasem volt az a hagyományos, tizenkilencedik századi filozófia szerinti értelemben; a tipológiának a típust nem mint „öseredetit”, „démonit” és nem is mint formális jegyek alapján képzett osztályt kell felfognia, hanem mint történeti produktumot, mint a társadalmi-történeti mozgást konkrétan kifejező kategóriát.

„Tipológiánk kritikai tipológia kell hogy legyen abban az értelemben, hogy az emberek típusba sorolódását is társadalmi funkcióként fogja fel. Minél merevbb egy típus, annál inkább magán viseli a társadalom bélyegzőjének lenyomatát. Ez összhangban van azzal, hogy magas pontszámú vizsgált személyeinket a merevség és a sztereotip gondolkodás vonásai jellemzik. Egész tipológiánknak ez a végső alapelve. A tipológia kettős felosztása végső soron azon múlik, hogy a személy önmagát szabványosítja-e, és szabványosított módon gondolkodik-e, vagy éppen ellenkezőleg: valóban »individualizálódott«, és szemben áll az emberi tapasztalatok szabványosításával. Az egyéni típusok tulajdonképpen az előbbi általános felosz-

tás alapján levezethető, sajátos alakzatok. A felosztás elsősorban a magas pontszámúak és az alacsony pontszámúak között tesz különbséget. Közlebről vizsgálódva azonban kiderül, hogy a felosztás az alacsony pontszámúakat is érinti: minél inkább tipizálják önmagukat, annál inkább elárulják – akaratlanul – a bennük szunnyadó fasiszta potenciált” (Adorno és munkatársai 1950, 742. old.).

Ha tehát a dichotómia nem csupán a fasiszmuskálán magas, illetőleg alacsony pontszámot elérők között, nemcsak a „fasisztoid” és az „antifasiszta” személyek között, hanem a „sztereotipizáltak” és az „individualizáltak” között is fennáll, akkor nyilvánvaló, hogy kell lennie „antifasiszta”, vagyis „baloldali autoriternek” is, akire – *mutatis mutandis* – ugyanaz a pszichológiai tunetcsoport jellemző, mint jobboldali ellen- és ikerpárjára.

A szerzők nem kerülik meg ezt a problémát sem. Néhány autoritárius „alacsony pontszámú” esetét elemezve azonban, végül arra a következtetésre jutnak, hogy az antifasiszta politikai attitűd és magatartásrendszer az esetenként meglévő sztereotipizációk ellenére sem tekinthető pszichológiailag ekvivalensnek a jobboldali vagy a fasisztoid autoritáriánizmussal, mivel nem képez *szindrómát*, mivel motivációja nem épül egységes, koherens pszichikus képződményre, az alárendelődés és az alárendelés, az erősebbel való identifikáció és gyengébbekre projiciált agresszió egymást feltételező folyamatainak pszichodinamikájára. Ez a következtetés teljes összhangban van a mű intencióival és gondolati alapjaival: a „kritikai tipológiának” éppen a lényege veszne el, ha a különböző politikai állásfoglalások közé pszichológiai egyenlőségjelet tenne, és éppen attól vonatkoztatna el, hogy alapvető *politikai* célja a *fasisztoid* személyiség pszichodinamikájának feltárása és ideológiaképző mechanizmusainak leleplezése.

Egyszersmind azonban felvetődik az a kérdés: beszélhetünk-e egyáltalán tipológiáról, amikor a tipológia *egyetlen* tulajdonképpeni típust tételez fel, a másik típusnak pedig az az egyetlen ismertetőjegye, hogy a hozzá tartozó egyének *nem* tipizálhatók? „Abban tipikus, hogy nem tipikus” – Jaensch nyelvére lefordítva, vajon ez nem azt jelenti-e, hogy „dezintegrált”? „Dezintegrált”, tehát *valóban* „Gegentypus”, hiszen *el-lene* van a tipizálódásnak. Az *autoritárius személyiség* szerzői – éppen Jaenschel szemben – el akarják kerülni a tipológiai misztifikációt. A fasisztoid személyiség ugyanis nem „az ordóggal kötött szerződést”, mint Adrian Leverkühn Thomas Mann *Doktor Faustus* című regényében, hanem nagyon is evilági-társadalmi folyamatok terméke. A típusok megalkotásához tehát konkrét, tényszerű mechanizmusokat kell figyelembe venni – ekkor azonban kiderül, hogy a fasiszta és az antifasiszta személyiség-típus pszichológiai szembeállítás legalábbis nem teljes mértékben érvényes: a választott értékek polaritását az empirikus valóság nem igazolja.

Ennek a ténynek az elfogadása azonban Adornóék számára egyet jelentett volna a mű politikai állásfoglalások szülte gondolati alapjainak feladásával. A következő lépés tehát az empirikus valóság által cáfolt értékpolaritás helyreállítása és ennek következtében a fasizmus „ördögi” természetével kapcsolatos mítosz visszacsempészése.

A kétféle tipológia közötti kapcsolat lényege tehát nem az, hogy az előjelek egyszerűen felcserélődnek; arról van szó, hogy Adornóéknál éppen a jaenschí tipológia ideológiai és logikai szerkezete meghaladásával kapcsolatos igény teremti újjá – paradox módon – a Gegentypus mítoszt. A „kritikai tipológia” *Az autoritáriánus személyiségben* ambivalens eredményhez vezet: a két pólus, az „értékmentességre” törekvő társadalomtudományi leírás, illetőleg az ideologikus, a mitológiától sem védetlen társadalomkritika zárja rövidre. Amíg a társadalomkritikai megközelítésben az autoriter, azaz fasisztoid személyiség ellenpólusa a társadalmi uralom fasisztoid vagy „tomegmanipulációs” formáit radikálisan tagadó baloldali és forradalmi személyiség, addig a társadalomtudományi leírás szintjén az ideológiától függetlenül „merev”, „intoleráns” személyiség áll szemben az ideológiamentesen rugalmas, toleráns, liberális személyiséggel, az amerikai értékek megtestesítőjével. Az ideológiai polarizáció meghaladása maga is ideologikus konstrukciókhoz vezet; joggal írhatta tehát Paul Kecskeméti, *Az autoritáriánus személyiség* egyik kritikusa, hogy e radikálisan kritikai intenciókkal fellépő mű szerzői „teljes mértékben konzervatívok az amerikai alkotmányosság tradícióit illetően” (Kecskeméti 1951).

Az ambivalens gondolati konstrukcióknak hasonló logikájára bukkanhatunk, ha *Az autoritáriánus személyiséget* a freudi pszichoanalízishez – a mű egyik legfontosabb gondolati építőkövéhez – való viszonyában vizsgáljuk. E viszony megértéséhez röviden ismét ki kell térnünk azokra a különféle értelmezési lehetőségekre, amelyek Freud tanításainak társadalmi implikációival kapcsolatosak.

A neofreudista értelmezés – ahogyan elsőként Adler, majd az amerikai, illetőleg az Amerikában működő „kultur-pszichoanalitikusok”, Horney, Abraham, Kardiner, részben Fromm és mások munkásságában jelentkezik – azt vallja, hogy a pszichoanalízis bizonyos értelemben közvetlenül átalakítható „szociológiává”, mert egyrészt leírja, hogy a társadalmi normák, a kultúrára jellemző alapvető szabályozó funkciók miképpen épülnek be a személyiségbe, másrészt bemutatja, hogy a kisgyermek kori szociális konfliktusok különféle megoldásai miképpen vezetnek különböző karaktertípusok kialakulásához. Ez az úgynevezett szociológiai értelmezés az alapja egy olyan személyiségpszichológiának vagy individuálpeszichológiának, amelynek legfontosabb előfeltevése, hogy egyrészt: különböző karaktertípusok léteznek, másrészt: adva van egy lényegében *homogén* társada-

lom, pontosabban „kultúra”, amely norma- és szabályrendszerét tekintve egyformán kényszerítő erővel lép fel minden egyénnel szemben. A neurozisz az egyéni karakter és a társadalmi normarendszer közötti „diszkrépanciából” fakad, a terápia célja pedig az, és csakis az, hogy az adott karaktertípus lehetőségein belül az egyént hozzásegítse az „optimális” alkalmazkodáshoz.

A frankfurti iskola gondolkodói – Marcuse, Horkheimer, Adorno – a freudizmus társadalmi relevanciáját abban fedezik fel, hogy az „ortodox” pszichoanalízis semmiféle „szociológiai” elemet nem tartalmaz: Freud elmélete teljes mértékben „atomisztikus” pszichológia, de éppen eme atomisztikus mivolta teszi alkalmassá arra, hogy adekvátan leírja a polgári korszak „elszigetelt egyéneit”, akik a magánszféra és a társadalmi szféra közötti antagonisztikus ellentmondást saját lelki struktúrájukba építik be. Adorno *A revidált pszichoanalízis* című tanulmányában, amelyet Karen Horneynek *A pszichoanalízis új útjai* című könyve kapcsán írt, kifejti, hogy Freudnak – mint minden radikális polgári gondolkodónak – a nagysága abban van, hogy az ellentmondásokat ellentmondásokként mutatja be, s nem törekszik arra, hogy „megoldást”, „harmóniát” követeljen ott, ahol a valóság ellentmondásos. Freud a társadalom követelményei és az ösztönvilág megoldhatatlan konfliktusából, antinomikus ellentétéből indul ki; a neofreudisták viszont – „szociologizálva” a pszichoanalízist – ezt az ellentmondást úgy próbálják feloldani, hogy mind a társadalmat, mind pedig az „én”-t elszakítják történeti, illetőleg ösztöndimenziójától: a társadalomból környezet, az ösztön-én tudattalan vágyai és a felettes-énben képviselt elfojtó normák között lavírozó „én”-ből pedig ösztönbázis nélküli, deszexualizált, autonóm karakter „én” lesz. Ez a deszexualizált és egyben dehistorizált pszichoanalízis „elidegenedésmentes”, konkurenciaharc nélküli társadalmi viszonyokat követel, de harmóniát, szeretetet és alkalmazkodást hirdetve, szégyenlősen elfordul a realitástól, holott – írja Adorno – „a koncentrációs táborok korszakában a kasztráció jellemzőbb a társadalmi valóságra, mint a konkurencia” (Adorno 1967, 94. old.).

Az autoritáriánus személyiség szerzői – intencióik szerint – ugyancsak a freudi pszichoanalízis kritikai magvából próbálják társadalomkritikájukat kibontani: egyik kérdésük az, hogy mi a fasizmus a maga apokaliptikus teljességében, tehát nem csupán és nem egyszerűen társadalmi vagy személyiségbeli oldalát tekintve, hanem uralom és alávetettség, felszabadulás és elfojtás. Erősz és Thanatosz azon ellentmondása révén megragadva, amely a neofreudisták állításával ellentétben, *nem* a harmóniában, hanem Auschwitz gázkamráiban nyer tragikus és groteszk „feloldást”. És mégis, a mű maga

mindezt az elvetni, illetőleg meghalni kívánt „miliőszociológia” és „egopszichológia” nyelven mondja el.

Az *autoritáriánus személyiségben* alkalmazott módszerek, a „szubjektumra orientált”, de a szubjektum megnyilvánulásait már előzetesen a mindennapi tapasztalat kategóriáiban elrendező kutatási eljárások (a közvéleménykutatás analógiájára, annak logikája szerint kialakított attitűdskálák, mint például az F-skála) bármennyire tartalmas kérdésekre irányulnak is, aligha tudják az „ego” onmagával és környezetével kapcsolatos közvetlen és strukturálatlan – és még ilyen formában is nehezen verbalizálható – tapasztalatait túllépni: ezek a módszerek csak azt világítják meg, hogy a szűkebb vagy tágabb miliő miként, milyen *önideológia* formájában jelenik meg a környezet formálta egyéni tudatokban, illetőleg az egyéni tudatok statisztikai „átlagában”. Ezen a nehézségen még a mélypszichológiai elvek szerint konstruált projektív eljárások (TAT) és mélyinterjúk sem tudnak segíteni; a standardizált kérdőívekkel, attitűdskálákkal nyert képet differenciáltabbá tehetik ugyan, de a miliő – ego relációként felfogott társadalom – egyén viszony logikáján túllépni ezek sem képesek. A neofreudista értelmezés a módszertan révén – mintegy a „kiskapun keresztül” – kerül be *Az autoritáriánus személyiségbe*.

Elmélet és módszer inkongruenciájáról van tehát szó, arról, hogy a szerzők *rossz módszert* választottak volna *jó elméletük* igazolása céljából? Amennyiben „elmélet” és „módszer” egyáltalán szétválasztható – és ez a (relatív) szétválaszthatóság nyilvánvalóan csak az egyes konkrét kutatási eljárások és hipotézisek szintjén áll fenn –, annyiban a módszer valóban inadekvát az elmélethez képest. *Az autoritáriánus személyiség metodológiai* nehézségei azonban nem magyarázhatók pusztán azzal a ténnyel, hogy a kritikai elmélet empirikus vizsgálódásainak terepe az amerikai társadalom, és ezért az amerikai társadalomtudomány tradícióihoz illeszkedő mérési eljárásokat alkalmaznak a szerzők. *A metodológiai probléma magában a kérdésfeltevésben is adott.*

Adorno amerikai tapasztalatait összegező tanulmányában arról ír, hogy amikor (1938-ban) zeneszociológiai kutatásokkal kezdett el foglalkozni, eleinte „súlyos zavart okozott egy metodológiai kor veszélye: az, hogy a kulturális eldologiasodás jelenségének az empirikus szociológia uralkodó normái szerinti megragadása céljából, eldologiasodott módszereket kell használni. . . Amikor szembekerültem a »kultúra mérésének« követelményével – írja –, felvetődött bennem, hogy a kultúra minden bizonnyal éppen az az állapot, amely kizárja a mérésére képes gondolkodásmódot” (Adorno 1969, 347. old.).

Ez a probléma egy későbbi szövegben a következőképpen vetődik fel: „A pozitivistikus orientációjú szaktudományoknak a spekuláció feletti

győzelme nem csupán egy meggyengült és megfélemlített szellem kapitulációjáról tanúskodik: ez a győzelem maga is a fejlődés valóságos tendenciáinak eredménye, és a pusztá szándék nem képes ez ellen hatni. Mindazoknak, akik felelősséget éreznek az elmélet iránt, a teória kétes aspektusával éppoly könyörtelenül szembe kell nézniük, mint a tiszta empiricizmus inadekvátságával; ellenkező esetben a negatív állapot, a spekuláció gondtalan csapongása révén, minden bizonnyal csak rosszabbodni fog. Éppen ezért szükség van az empirikus társadalomkutatással kapcsolatos kritikai reflexiókra, de éppígy elkerülhetetlen eredményeinek alapos ismerete is. Korunk egyik legsürgetőbb feladata lenne az empirikus társadalomkutatás önreflexiója saját eljárásai és jellegzetes modelljei vonatkozásában” (Horkheimer és Adorno 1973, 119. old.).

Ami pedig az empirikus módszerek létjogosultságát illeti, ezt Horkheimer és Adorno abban látja, hogy a de-individualizált és szabványosított *módszerek* adekvátábban fejezik ki az egyéniségtől megfosztott és szabványosított *világot*, mint azok a szellemtudományi spekulációk, amelyek valamiféle „jelentést” próbálnak tulajdonítani a társadalmi jelenségeknek. „Ami pusztá tény, azt a »tényfeltáró módszerek« megfelelőképpen regisztrálják. Azok, akik apologetikus módon tiltakoznak a természettudományok módszereinek a szellem birodalmába való bevitelle ellen, elfeledkeznek arról, hogy a társadalomtudományok tárgya maga is nagymértékben »természettessé«, ama második természetű dermedt társadalom kifejeződésévé vált, amelyet semmi sem határoz meg kevésbé, mint a szellem. [. . .] Az a szokásos vád, amely szerint az empirikus társadalomkutatás túl mechanikus, túl nyers, túlságosan szellem nélküli, nem tesz egyebet, mint a tudományt magát vonja felelősségre azért, amiért az általa vizsgált tárgy tartozik felelősséggel. Az empirikus módszerek sokat kárhoztatott embertelensége még mindig humánusabb, mint az embertelenség humanizálása” (uo., 129. old.).

A Horkheimertől és Adornótól származó idézet jól jellemzi *Az autoritáriánus személyiség* szerzőinek szándékait: azon törekvésüket, hogy a szellemtudományi spekuláció és az empiricista tényfetisizmus pólusaira hullott társadalomtudományt újraegyesítsék, elmélet és módszer egységét progresszív módon állítsák helyre. Alapgondolatuk az, hogy az eldologiasodást éppen az általa kitermelt eldologiasodott módszerek segítségével kell megragadni, abból az előfeltévből kiindulva, hogy *a kritika módszere a módszerek kritikája kell hogy legyen* – e kritika viszont csak akkor végezhető el, ha a módszereket *működésük* totalitásában szemlélik. A módszerek működésének vizsgálata azonban nem csupán magukat a módszereket leplezheti le, hanem azt a társadalmi valóságot is, amely kitermelte őket, és amelyben egyáltalán funkcionálni képesek

Propriety of the Erich Fromm Document Center. For personal use only. Citation or publication of material prohibited without express written permission of the copyright holder.
Eigentum des Erich Fromm Dokumentationszentrums. Nutzung nur für persönliche Zwecke.
Veröffentlichungen – auch von Teilen – bedürfen der schriftlichen Erlaubnis des Rechteinhabers.

Ebben az összefüggésben a fasiszta magatartás és gondolkodás mibenlétének empirikus módszerekkel való megragadására irányuló törekvések semmiképpen sem külsődlegesek az elmélet intencióinak szempontjából: a kritikai elmélet fejlődésének belső logikája maga is szükségessé tette az empirikus módszerek alkalmazását. Az *autoritariánus személyiségben* az „eldologiasodásnak” az „eldologiasodott módszerek” segítségével történő leleplezése bizonyos értelemben valóban sikerrel járt; erről tanúskodik az a monumentális apparátus, amellyel a szerzők leírják a fasisztoid személyiség természetrajzát. Adornók művének eddig elemzett belső ellentmondásai a „tényezőkre bontás”, illetőleg a „körbenforgás” dilemmája a szociológia, illetőleg a pszichológiai magyarázat elsőbbsége kapcsán; a mítoszteremtés és az értékmentesség pólusai közötti oszcilláció a tipológiában: a freudi pszichoanalízis kritikai tartalmának implicit neofreudista átértelmezése – ugyanakkor azt bizonyítják, hogy nem vállalták s nem is vállalhatták *teljes következetességgel* a módszertan konzekvenciáit. Ebben az esetben ugyanis – mint a „kritikai tipológia” kapcsán láttuk – *saját előfeltevéseikről kellett volna lemondaniuk*.

A módszertan tehát bizonyos értelemben áldozataul esik az elméleti előfeltevéseknek. Az *autoritariánus személyiség* több kritikusa rámutatott arra, hogy az empirikus eljárások rejtett formában úgy vannak megkonstruálva, hogy *mindenképpen* a kutatók előzetes elvárásait igazolják. Mindazonáltal a módszertan diadalmaskodik is: a módszerek a maguk logikáját kényszerítik az anyagra, s miközben leleplezik az eldologiasodást, egyszersmind visszacempészik azt. Az Adorno által említett „metodológiai kört” nem sikerült szétörni: Az *autoritariánus személyiségben* a sztereotipizálódás kritikája maga is a sztereotipizáltság formáját ölti.

Többek között ez tette lehetővé azokat a kritikai megközelítéseket és sajátos átértelmezéseket, amelyek Adornók művének amerikai fogadtatását jellemezték. A befogadó közegnek, az amerikai társadalomtudománynak egyszerre volt ismerős és idegen Az *autoritariánus személyiség*. Ismerős volt, mert nagyrészt az ő módszereinek nyelvén beszélt, és mert a konkrét probléma – a faji előítéletek, az etnocentrikus attitűdök okai, dinamikája és leküzdhetősége – a harmincas és negyvenes évek amerikai szociológiájának és szociálpszichológiájának egyik legfontosabb kutatási területe volt.²² Idegen volt, mert a műben képviselt kritikai törekvés és a társadalomelméleti-történetfilozófiai orientáció jóformán teljesen hagyomány nélküli volt az amerikai társadalomtudományban (és különösképpen a szociálpszichológiában).

Az *autoritariánus személyiség* amerikai fogadtatásában mindenekelőtt a *módszertani* fogyatékoságok kritikája került előtérbe.²³ Ezekre a bírálatokra jogos és evidens alapot adott az a tény, hogy a kutatás során alkal-

mazott módszerek – éppen a korábban jelzett elméleti-metodológiai problémák miatt – nem kevés kétértelműséget, önkényességet tartalmaznak, és kontroll híján nem lehet kizárni a „műtermékek”, artefaktumok lehetőségét sem. A módszertani kritikák azonban csupán részmozzanatokot ragadtak meg: a kutatási eljárások *technikai* értelemben vett hibáit elemezték, abból a hallgatólagos feltételezésből kiindulva, hogy a melléfogások *technikai* korrelációja kiküszöbölne a mű ellentmondásait. A bírálatok elsiklottak ama körülmény mellett, hogy a hibákért nem csupán a szerzők „ideológiai elfogultságai” (*bias*-ei) felelősek, hogy a módszertani melléfogások keletkezésében magának a *módszertannak* mint „eldologiasodott” apparátusnak is része van, akár jól, akár rosszul használják technikailag.

A pozitívista *metodológia* nevében fellépő bírálatok mellett sorra jelentek azok a kritikák is, amelyek a pozitívista *szociológia* szempontjait kérik számon. A kiindulópont ismét jogos és evidens: Az *autoritariánus személyiség* mit sem tud kezdeni az amerikai társadalom konkrét sajátosságai-val; azt állítva, hogy az előítéletesség egyazon személyen belül szükségképpen összetartozik a fasisztoid vonásokkal és a megfelelő pszichológiai tünetekkel, joggatlanul általánosít: „katasztrofikus perspektívába” helyezi a meglévő negatív tendenciákat, és eme intolerancia révén voltaképpen gátolja az etnikai és faji előítéletek ellen küzdő békés, türelmes reform- és felvilágosító tevékenységet. Kritizálják, hogy Adornók csak annyiban veszik figyelembe a konkrét társadalmi struktúrát, amennyiben az keretét képezi a *személyiség* által motivált cselekvéseknek.²⁴ „Az egész elemzés – írja egyik kritikus, E. Shils – nagyon távol esik az intézmények konkrét működésétől; az interjúvolók meg sem kíséreltek információkat szerezni arról, hogy a megkérdezett hogyan is viselkedik ténylegesen az üzemben vagy a hivatalban, a templomban és az önkéntes egyesületekben, a szakszervezeti gyűléseken stb. A szerzők semmit sem mondanak alanyaik *aktuális* szerepeiről: éppen ezért nincs akadálya annak az álláspontjuknak sem, mely szerint a politikai magatartás a személyiségből következik.” Shils szociológiai szempontból úgy látja, hogy az autoritarizmus nem más, mint intézményes szerep, és ennél fogva – extrém megnyilvánulásoktól eltekintve – *funkciója* van a társadalomban: a szerzők „nem ismerték fel, hogy minden társadalom megfelelő működéséhez szükség van ... az intézményes szerepekhez való adaptáció készségére. Számukra a konformitás nem más, mint kényszeres konformitás, a konvenciókhoz való ragaszkodás pedig nem más, mint rigid konvencionálizmus, noha mind a kettő nyilvánvalóan szorosabban kapcsolódik a közönséges konformitás és konvenciótisztület ama tényleges tartalmához, amely lehetővé teszi, hogy a társadalom békésen működjön, és tagjai számára némi elégedettséget nyújtson” (Shils 1954, 43–44. old.). Shils bírálatában az a tenden-

cia mutatkozik meg, hogy *Az autoritáriánus személyiség* szociológiai megoldatlanságaival, következetlenségeivel szemben olyan szociológiai elméletet állít, amely magát a kritikai kérdésfelvetés *létjogosultságát* vonja kétségbe – a szerepteóriát és a funkcionista társadalomelméletet.

A következő fázis az a bírálat, amely a mű *pszichológiai* rendszerét bírálja – ugyancsak pozitívista alapokról. A kiindulópont itt sem jogtalan: az autoritarianizmus nem szükségképpen csak a fasiszta és a jobboldali nézetek és személyek sajátja: van „baloldali autoritarianizmus” is. A „baloldali autoritarianizmust” is figyelembe vevő korrekció azonban, amely – mint láttuk – maguktól a szerzőktől sem volt idegen, nem a bal- és jobboldali nézet- és magatartásrendszerek konkrét társadalomtörténeti vizsgálatához vezetett, hanem az „ideológiamentesség” nevében minden kritikai tartalom teljes kizárásához; azon nem kevésbé ideologikus megállapításhoz, hogy a bal- és jobboldali magatartás *pszichológiailag* azonos, mindkettő a rugalmatlan, dogmatikus személyek attitűdje, a konkrét politikai mozgatóerő pedig nem más, mint a pszichológiai szükségletekhez képest járulékos elem, például az intézmények által előírt szerepekhez való alkalmazkodás.²⁵

Az autoritáriánus személyiség kritikája és revíziója megteremtette a talajt az autoritarianizmus-fogalom pozitívista átértelmezésére. Ebben az átértelmezésben az Adornóék által leírt és kritikailag vizsgált jelenség nem más, mint az egyik póluson elvont *szerep*, amelynek meghatározott jelentősége van a funkciók társadalmi megosztásában: a másik póluson pedig *attitűd*, előjel nélküli pszichológiai mechanizmus, amelynek saját törvényei vannak, és amely számára a külvilág csak külső keret, környezet. Ami *Az autoritáriánus személyiség*ben eredetileg a kritikai elmélet intencióinak és alkalmazásának ellentmondásából fakadó belső ambivalencia volt, az az ötvenes és hatvanas évek szociálpszichológiájában két végpont, a „tisztá szociológia” (szerep) és a „tisztá pszichológia” (attitűd) szembeállításává és ugyanakkor közvetlen egymásra vonatkoztatásává vált. *Bűvös kör* jött létre: a társadalmi jelenségek interpretációja egyre inkább a pszichikus determinánusra való redukció felé, a pszichikus jelenségek értelmezése pedig egyre inkább a társadalom „szerepelvárásaihoz” való alkalmazkodást hirdető magyarázat felé tolodott el. Ebben a bűvös körben az „empíria” egyre absztraktabb és üresebb, az „elmélet” pedig egyre esetlegesebb és semmitmondóbb, mert többé már nem konkrét és tartalmas problémák mozgatják, hanem egy olyan totalitásigény, amelyből éppen a totalitás *tartalma* hiányzik: a banális partikularitásokat a lapos általánosság foglalja keretbe.

Elemzésünkben *Az autoritáriánus személyiség* eszmetörténeti jelentőségére tettük a fő hangsúlyt, bemutatván, hogy e mű szerzői miképpen

értelmezik át a freudomarxizmus és a frankfurti iskola kritikai tradícióit, és ez az átértelmezés milyen további átértelmezéseket szül az amerikai szociálpszichológiában. De természetesen nem feledkezhetünk meg arról, hogy *Az autoritáriánus személyiség*, korhoz kötöttsége és minden belső ellentmondása ellenére, máig az egyik legjelentősebb hozzájárulás a közelmúlt nem teljesen leküzdött öröksége, a politikai, társadalmi és hétköznapi fasiszmus, illetőleg fasiszta „reflexeket” átörökítő és ébren tartó előítéletesség megértéséhez.